

ผนวก ก.

เนื้อเรื่องย่อพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์

เริ่มตั้งแต่ตอนหนุมานถวายแหวน ดำเนินความเมื่อพระรามสั่งให้หนุมาน องคต ชมพูพานเอาแหวนและผ้าสไบไปถวายนางสีดา หนุมานถวายแหวนแล้วเฝ้ากรุงลงกา แล้วจึงกลับไปเฝ้าพระราม

กล่าวถึงทศกัณฐ์ผู้ร้าย พิเภกทำนายว่าเป็นอัปมงคล ให้ส่งสีดากลับ ทศกัณฐ์พิโรธไล่พิเภก พิเภกจึงออกจากเมือง ชักเซไปได้อยู่กับกองทัพพระราม ได้ทำพิธีถอนน้ำ ทศกัณฐ์ให้เบญยกายแปลงเป็นสีดาตายลอยน้ำมาถูกจับได้ หนุมานพานางไปส่ง แล้วได้นางเป็นภรรยา ต่อมาพระรามเสด็จออกกว่าราชการ ทรงปรึกษากับเสนาวานรว่าเมืองลังกามีทะเลล้อมรอบ จะข้ามไปรบได้อย่างไร เเสนาวานรก็ทูลไปตามฤทธิ์ของตนว่าจะโน้มน้าเอาเขาพระสุเมรุทอดเป็นสะพานบ้าง จะเนรมิตตัวเองเป็นสะพานบ้าง จะวิดน้ำในทะเลให้แห้งบ้าง แต่ขามพญาราชทูตทักทายนว่าการทำเช่นนั้นจะไม่เป็นการส่งเสริมพระเกียรติยศของพระราม ควรให้ชนคีลามาทมลงน้ำทำถนน สำหรับเดินทัพข้ามไปรบ พระรามทรงเห็นชอบด้วย และตรัสสั่งให้สุครีพเป็นแม่กองจองถนน สุครีพแบ่งงานให้นิลพัทกุมพลชมพู หนุมานกุมพลชีตชิน ผลัดกันไปขนหินและรับหินมาถม

นิลพัทเคยมีเรื่องแค้นหนุมานอยู่ก่อน จะลองฤทธิ์หนุมานจึงขออนุญาตเขาใส่ป่าข้างละลูก กุมพลให้ขนหินไปทะเลพอไปถึงก็ร้องบอกให้หนุมานรับ หนุมานรับได้และรู้ว่าถูกแกล้ง พอถึงคราวตนชนจึงลงคืนิลพัทโดยการผูกก้อนหินเข้ากับเส้นขนทั่วตัวเอาไปโยนให้นิลพัท นิลพัทรับไม่ทันจึงใช้เท้าช่วยรับ หนุมานโกรธที่นิลพัทเอาเท้ารับ เกิดเถียงกัน ต่อสู้กันเสียงสนั่นหวั่นไหว สุครีพมาห้ามก็ไม่หยุด พระรามได้ยินเสียงจึงตรัสใช้ให้พระลักษณไปดูว่าเกิดอะไรขึ้น พระลักษณไปห้ามจึงหยุด

ในที่สุดพระรามก็ทรงเห็นด้วยกับสุครีพที่ว่า หนุมานกับนิลพัทมีฤทธิ์พอกๆ กัน เหมือนช้างตกมัน จะผูกไว้โรงเดียวกันไม่ได้ จึงส่งนิลพัทไปครองเมืองชีตชิน และมีหน้าที่ส่งเสบียงให้กองทัพทุกเดือน ให้หนุมานกุมพลขนหินตามลำพัง

กองคอยเหตุของเมืองลงกาเห็นถึงถมทะเลก็ไปทูลให้ทศกัณฐ์ทราบ ทศกัณฐ์สั่งให้นางสุพรรณมัจฉาผู้เป็นธิดาคอยกุมบริวารปลากาบทินเหล่านั้นไปทิ้งเสีย สุครีพได้ยินเสียงก็กักอยู่ได้

ทะเลและหินที่ถมไปก็ยุบลง จึงให้หนุมนานไปคุ หนุมนานไปพบนางสุพรรณมัจฉา ชูถามไถ่ความว่า ทศกัณฐ์ใช้ให้มาถือดอกไม้ธูปเทียน นางยินยอมปลงใจด้วย และให้บริวารคาบขนหินมาถมไว้ ตามเดิม การจองถนนก็สำเร็จ

ฝ่ายนางสุพรรณมัจฉาตั้งครรภ์ เกรงทศกัณฐ์จะทรงทราบจึงขึ้นไปฝั่งทะเลเพื่อสำรอก บุตร พระอินทร์ให้เทวดานางฟ้าลงมาช่วย เมื่อนางสำรอกบุตรออกมาเป็นชายปรากฏว่ามีรูปร่าง เหมือนหนุมนาน แต่มีหางเป็นปลา เทวดาทิ้งชื่อว่ามัจฉานุ นางส่งลูกไว้ว่าพ่อเป็นทหารของพระราม ชื่อหนุมนาน มีคุณทลชนแก้ว และหางเป็นดาวเป็นเดือนตะวันได้ ฟากฝั่งลูกไว้กับเทวดา แล้วก็จากไป

กล่าวถึงพระยาไมยราพ ครองเมืองบาดาล คืบหนึ่งฝันว่าเทวดาเอาดวงมณีมาให้ โหร ทำนายว่าจะได้ทหารเอก ไมยราพออกไปประพาสป่าได้พบมัจฉานุกักรักใคร่ พาไปเลี้ยงไว้เป็นบุตร บุญธรรมชุกตระสรสร้างสวนให้อยู่ และให้รักษาแดนด่านชั้นใน

ฝ่ายพระรามเมื่อจองถนนเสร็จแล้วก็เตรียมทัพ เสด็จยกทัพข้ามน้ำไปหาที่ตั้งพลับพลาใน ป่า ทศกัณฐ์ทราบข่าวศึกจึงสั่งให้ภานุราชไปแรมที่ป่าไว้ แล้วภานุราชลงไปอยู่ที่ดิน ถ้าพระราม มาตั้งทัพบนนั้นก็ให้พลิกแผ่นดินเสีย พอหนุมนานไปหาที่ตั้งพลับพลาเห็นปานิมิต ก็เห็นวามรืนดี แต่สงสัยว่าเหตุใดนกกาจึงไม่จับจิกกินผลไม้ คิดว่าไต่ดินคงจะมียักษ์รักษาอยู่ จึงเอาตรีเพชรแทงลง ไปในดิน ภานุราชกลัวตรีเพชรก็ผุดขึ้นมา จึงถูกหนุมนานฆ่าตาย

หนุมนานเลือกที่ตั้งทัพตรงเขามรกต พระรามออกนั่งหน้าพลับพลาปรึกษาการศึกษาแล้วให้ สุครีพแต่งสารไปถึงทศกัณฐ์ว่าให้รีบส่งนางสีดาคืนมิฉะนั้นจะต้องตาย ให้องคตเป็นผู้ถือไป ทศกัณฐ์ พยายามทำดีกับองคต ให้นางมณฑิลาจัดส่งสารไปประทาน องคตไม่รับและฟังประตูเข้าไปถึงห้อง พระโรง และม้วนหางนึ่งให้สูงเท่าทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์ไม่ยอมคืนสีดาและสั่งให้ยักษ์สี่ตนฆ่าองคต แต่ ฤกของคตฆ่าตายและจากไปด้วยการบอกว่าอยากจะฆ่าทศกัณฐ์ด้วย แต่ยังไม่ได้รับอนุญาตจากพระราม จึงกลับไปก่อน

ทศกัณฐ์ให้ยกฉัตรแก้วไปที่เขานินทกาลา เพื่อบังแสงอาทิตย์ไว้ไม่ให้ข้าศึกเห็นกองทัพ แต่ฝ่ายทศกัณฐ์มองเห็นข้าศึก พระรามรับสั่งให้สุครีพไปหักฉัตร แล้วสุครีพไล่ฆ่าพวกยักษ์จน ทศกัณฐ์ถูกตีตกภูเขา มงกุฎหลุด สุครีพเอาเท้าตีบมงกุฎ เพื่อเอาไปถวายพระรามแล้วเยาะเย้ย ทศกัณฐ์

ทศกัณฐ์นึกถึงไมยราพที่เมืองบาดาลได้ ก็ให้เนยวิภวายุเวกไปตามขอให้ไมยราพสะกดทัพ จับพระรามลงไปเมืองบาดาลแล้วสังหารเสีย ไมยราพตั้งพิธีปลุกเสกยาจนเป็นราชสีห์สองตัวจึงฆ่าแล้ว เอาหัวใจราชสีห์มาปรุงเป็นยาทาตัวให้หายตัวได้ คินนั้นไมยราพฝันร้าย โจรทำนายว่าตัวเองจะตาย และไววิกจะได้ขึ้นครองเมือง ไมยราพจึงได้จับไววิกกับนางพิรากวนผู้มารตามาขังไว้ รอให้จับ พระรามมาได้แล้วจะฆ่า

ทางกองทัพพระรามเกิดกลาง ลมกระพือผองมาเวียนเป็นทักษิณาวฏุตรงหน้าพระราม พิเภกทูลว่าไมยราพจะสะกดทัพลักพระรามไปเมืองบาดาล แต่ทหารจะแก้ไขได้ และจะสิ้นพระเคราะห์ เมื่อยามสาม พระรามจึงตรัสสั่งสุกรีพให้วางยามรักษาอย่างกวดขัน ไมยราพเห็นกองทัพพระรามอยู่ ยามกันอย่างกวดขัน และได้ยินพลลิงพูดกันว่าสิ้นพระเคราะห์เมื่อยามสาม จึงทำอุบายขึ้นหา โสลาศกวัตแก้วก้องแก้ว ทางฝ่ายกองทัพพระรามเห็นแสงสว่างคิดว่าเป็นตัวประกายพริก ก็คิดว่า พันเวลายามสามแล้ว จึงเลิกระมัดระวังการอยู่ยาม ไมยราพจึงเป่ายาให้ไพร่พลหลับหมดแล้วอุ้ม พระรามไปเมืองบาดาลใส่กรงเหล็กไว้ และให้นางพิรากวนตักน้ำมาเติมในกะทะใหญ่เตรียมไว้ต้ม พระรามพร้อมกับไววิก

หนุมานตื่นขึ้นไม่เห็นพระราม ก็เข้าไปปลุกบรรทมพระลักษมณ์ และพลลิงอื่น ๆ ต่าง โศกเศร้าคร่ำครวญถึงพระราม พิเภกทูลพระลักษมณ์ว่าให้ส่งคนไปแก้ พระลักษมณ์จึงตรัสสั่งให้หนุมาน ไปเมืองบาดาล หนุมานเดินทางไป ต้องผ่านฝูงยุงตัวเท่าแม่ไก่ ช้างสูงเทียมเวหา เมื่อฆ่าช้างแล้วก็ผ่านไป ถึงสระที่มีจฉานอยู่ ได้ต่อสู้กันไม่มีใครแพ้ชนะ หนุมานจึงสงสัยไต่ถามคูกรูว่ามัจฉานเป็นลูก มัจฉานไม่เชื่อหนุมานจึงหาว่าเป็นเดือนตะวันให้ดู แล้วถามถึงที่คุมขังพระราม มัจฉานมีความ กตัญญูต่อไมยราพจึงไม่บอกตรงๆ แต่บอกเป็นนัยให้ หนุมานจึงเดินทางต่อไป ผ่านด่านฆ่ายักษ์ตาย เข้าไปชุ่มอยู่ริมสระน้ำ เห็นนางพิรากวนมาตักน้ำและร้องไห้รำพันว่าไววิกจะถูกจับต้มพร้อมพระราม หนุมานจึงเข้าไปถามถึงที่คุมขังพระราม และเข้าไปพร้อมนางพิรากวนโดยแปลงตัวเป็นโยบวัตติสไบ นางไป นางพิรากวนตักน้ำเข้าไปแล้วต้องขึ้นคันชั่งทดสอบน้ำหนักทุกครั้ง คันชั่งหักยักษ์ผู้คุมก็สงสัย นางเถียงว่าคันชั่งหักเพราะเก่ามาก

หนุมานกลับกลายเป็นลิงใหญ่แล้วเข้าไปพบพระรามถูกขังอยู่ จึงหักกรงเหล็กอุ้มพระราม ไปที่ภูเขาคีรีวันทั้งๆ ที่พระรามยังบรรทมหลับ ผากเทวดาไว้แล้วกลับไปพบกับไมยราพ ได้ต่อสู้กัน ไม่มีใครแพ้ชนะ ไมยราพออกอุบายให้ไปเอาต้นตาล 3 ต้น ตะบิถักแล้วผลัดกันตีคนละ 3 ที ไมยราพ

ถูกตีตาย หนุมนานจึงได้ถอดไวยวิกมามอบเมืองให้ ตั้งให้มัจฉานูเป็นฝ่ายหน้า แล้วกลับไปพาพระราม กลับกองทัพ พระรามพินชันทราบเรื่องก็ตรัสชมเชยหนุมนานและสัญญาว่าเมื่อเสร็จศึกแล้วจะให้ครอง อยุธยา

ทศกัณฐ์ทราบข่าวทางเมืองบาดาล ก็ใช้ให้กุมภกรรณออกรบ กุมภกรรณพยายามทุลทัตทาน ให้ส่งสีดาคืน เพราะจะได้สงบศึก ไม่เป็นผลสำเร็จ จำเป็นต้องยกทัพออกไป พระรามทรงทราบจาก พิเภกว่ากุมภกรรณเป็นคนดี จำใจทำศึกเพื่อทศกัณฐ์ ก็ตรัสใช้ให้พิเภกไปบอกให้กุมภกรรณยกทัพ กลับ เมื่อเสร็จศึกแล้วจะยกกรุงลงกาให้ กุมภกรรณไม่ยอมกลับ และได้ตำว่าพิเภก กับคนอื่นๆ ที่ เกี่ยวข้อง แม้แต่ทศกัณฐ์เอง ได้เปรียบเทียบเป็นปริศนาไว้อย่างน่าฟัง ดังนี้

จะเปรียบเป็นปริศนาว่าให้รู้	พระพี่ก็ต้องอย่างข้างงารี
เมื่อเมียตัวออกนิษฐานไม่คิดรัก	ไปลอบลักภรรยาเขาพาหนี
อันลักษณ์รามาพี่น้องสองคนนี้	คือซีเนาโหดโหดไว้
เป็นชายถึงสองมาท่องเที่ยว	แต่หญิงคนเดียวไม่รักษาได้
ครั้นหาเมียไม่พบกลับไป	ชิงชัยสังหารผลาญพาลี
หญิงโหดโทษร้ายชายหน้า	คืออีสำนักขาบคัส
อึ่งชายทรชนคนอัปรีภัย	คือตัวมึงนี้ไอ้ทรยศ
พระพี่ขับกลับเข้าค่ายซำศึก	ที่ซ้อขำล้าลี้กกับอกหมก
อันตัวกูสุจริตไม่คิดคด	จะแทนทดคุณองค์เจ้าลงกา ¹

พระรามให้สุครีพออกรบ กุมภกรรณรู้ว่าสุครีพมีกำลังมากก็ใช้อุบายทำให้สุครีพอดอนตัน รัง สุครีพไม่รู้เท่าไปถอนต้นรังขนาดร่อยอ่อม กำลังอ่อนลง กุมภกรรณจึงจับสุครีพหนีบรักแร้ไป หนุมนานกับองครักษ์ตามไปช่วยกัณฑ์กัณฑ์จุมกุมภกรรณ ซึ่งตัวสุครีพมาได้ กุมภกรรณโกรธแค้น จึงทูลลาทศกัณฐ์ไปขอหอกโมกขศักดิ์จากพระพรหม พระพรหมเห็นหอกเป็นสนิมจึงเตือนกุมภกรรณ ให้ระวังตัว

กุมภกรรณตงพิริล็บหอกโมกขศักดิ์ที่ริมทะเลสี่พันคร ตั้งโรงพิธีแล้วส่งไพร่พลให้ระวัง ไม่ให้มีสิ่งสกปรกมาใกล้ ถ้าลับได้ถึงเจ็ดวันที่เสร็จพิธี จะมีอานูภาพมาก พระรามไม่เห็นกุมภกรรณ

¹ ในบทพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 1 กล่าวว่าตอนพิเภกมาห้ามกุมภกรรณและบอกว่าพระรามจะยกเมืองให้ กุมภกรรณ ตำว่าพิเภกว่า “ลงกาเป็นสองเมืองหรือ ให้น้องแล้วจะรื้อให้พี่” ซึ่งเป็นคำพูดที่ติดปากคนอ่านมากพอสมควร และ กุมภกรรณได้ทาบปริศนาก่อน พระรามแก้ไขไม่ได้จึงให้องคตไปถาม ไม่ใช่ทาบปริศนาแล้วแก้ไขเพียงเดี่ยวนั้น

ออกรบก็ตรีศตามพิเภก พิเภกทูลให้แก้ด้วยการให้หนุมนานกับองค์แปลงเป็นนาคจิกสุนัขเนาอ้อยมาตรงหน้ากุมภกรรณ จึงทำพิธีไม่สำเร็จ รุ่งขึ้นก็ออกรบอีก กุมภกรรณรบกับพระลักษมณ์ใช้หอกโมกขศักดิ์พุ่งถูกพระลักษมณ์ พิเภกต้องทูลบอกยาแก้คือสังกรณีตรีชวา ปัญจมหานที ให้หนุมนานไปหายามาให้พระลักษมณ์จึงจะฟื้น

กุมภกรรณทราบว่พระลักษมณ์ฟื้น ก็เสียพระทัยโกรธแค้นพิเภก แล้วทำพิธีทนต์น้ำโดยเนรมิตกายให้ใหญ่โตขวางทางน้ำ เพื่อให้กองทัพพระรามอดน้ำ หนุมนานไปล้างพิธีโดยแปลงตัวที่ใหญ่โตมีสี่หน้าแปดกร โถมเข้าตีกับกุมภกรรณจนต่อสู้ไม่ได้ต้องหนีกลับไปลงกา

วันรุ่งขึ้นกุมภกรรณออกรบอีก มีนางปรากฏก็ออกมาเหยี่ยวโจมตีเองอนรต เสียงโห่ร้องฟังเหมือนเสียงร้องไห้คร่ำครวญ กุมภกรรณรู้ตัวว่าจะตาย แต่ไม่กลัว ได้ออกรบกับพระราม กุมภกรรณแผลงศรต้องพลลิงตายมากมาย พระรามจึงแผลงศรวิรุณจักรวาล เป็นลมพัดต้องพลลิงพื้นหมดแล้วศรก็สังหารกุมภกรรณตาย

ทศกัณฐ์ให้อินทรชิตออกรบ อินทรชิตรบกับพระลักษมณ์แผลงศรนาศบาศเป็นนาครัดพระลักษมณ์กับพลลิงสลบไป พระรามแผลงศรเป็นครุฑจิกนาคหมด พระลักษมณ์กับพลลิงก็ฟื้น ทศกัณฐ์ทราบเรื่องก็ร้อนพระทัยให้ตามอินทรชิต อินทรชิตทำพิธีชุบศรพรหมศาสตร์ ทศกัณฐ์ให้มังกรกัณฐ์ออกรบแทน พระรามกับพระลักษมณ์ออกรบ มังกรกัณฐ์แผลงศรถูกพลลิงตายมากมายแล้วศรไปถูกพระรามเกราะขาด แต่สะท่อนลอยออกมาอยู่ตรงหน้าพระราม พระรามแผลงศรให้พลลิงฟื้น และทำลายศรของมังกรกัณฐ์แหลกไป มังกรกัณฐ์จึงเหาะขึ้นฟ้า เนรมิตรูปยักษ์เต็มท้องฟ้า พระรามไม่ทราบว่ายักษ์ตนไหนคือมังกรกัณฐ์เพราะเหมือนกันหมด จึงเสียดศรพรหมศาสตร์แผลงไปฆ่ามังกรกัณฐ์ตาย รูปยักษ์ก็หายไปหมด

แสงอาทิตย์ อนุชาของมังกรกัณฐ์ออกรบแก้แค้น พิเภกทูลพระรามว่าแสงอาทิตย์มีแวนแก้วสุรกานต์ อยู่ที่พระพรหม แวนนี้ถ้าส่องถูกใครคนนั้นจะถูกไฟเผาตาย ถ้ามีศีกสงครามจึงจะให้พี่เลี้ยงชื่อยักษ์พิจิตรไฟรีไปทูลขอ พระรามจึงให้องค์แปลงเป็นยักษ์พิจิตรไฟรีไปทูลขอแวนจากพระพรหม แสงอาทิตย์รบสู้พระรามไม่ได้ จึงส่งยักษ์พิจิตรไฟรีไปทูลขอแวนที่พระพรหม จึงรู้ว่าศักรูปปลอมตัวมาขอไปแล้ว แสงอาทิตย์ถูกพระรามฆ่าตาย ทศกัณฐ์จึงให้เสนาไปทูลอินทรชิตขณะทำพิธีชุบศร อินทรชิตฟังข่าวร้ายในพิธีถือว่เป็นกลางร้าย แต่ก็ทำพิธีจนสำเร็จ

เมื่อชุบศรแล้ว อินทรชิตก็แปลงตัวเป็นพระอินทร์ ให้การุณราชแปลงเป็นข้างเฮอร์วณให้พลยักษ์แปลงเป็นนางระบำรำฟ้อน เหาะมาตรงที่พระลักษมณ์กับลิงอยู่ พระลักษมณ์คิดว่าพระอินทร์

จริง ๆ ก็หลงเพลินทอดพระเนตรอยู่ อินทรชิตแผลงศรไปถูกพระลักษณ์กับพลลิงตาย เหลือแต่
หนุมาน หนุมานโกรธ ตรงเข้าหักคอช้างเอราวัณและแยงศร อินทรชิตตีหนุมานกระเด็นไปพร้อมกับ
หัวช้าง แล้วยกทัพกลับเข้าเมืองโดยสังหารทูตว่าถ้าพระรามออกมาออกศพพระลักษณ์กันแสงเมื่อไร
ให้เข้าไปบอกจะออกมาสังหาร

ฝ่ายพระรามคอยอยู่จนเย็น เขม่นพระเนตรจึงชวนพลลิงเสด็จออกไปดู เห็นพระลักษณ์
ถูกศร พลลิงทั้งสุครีพ ชมพูพาน องคต นิลนนท์ หนุมานนอนตายอยู่ที่โคกเศร้า กอดพระลักษณ์
กันแสงสลบไป สารัตถทูตทั้งหลายเห็นพระรามสลบไป ก็ไปทูลทศกัณฐ์ว่าพระรามสิ้นพระชนม์แล้ว
ทศกัณฐ์จึงสั่งให้เตรียมขบวนให้นางตรีชฎาพานางสีดาไปดูพระศพพระราม นางสีดาคิดว่าพระราม
สิ้นพระชนม์จริง ก็เข้าไปกอดบาทกันแสงจนสลบไป นางตรีชฎาแก้ไขนางฟื้นแล้วปลอบว่าพิเภกคง
จะแก้พระรามพระลักษณ์ได้ อีกประการหนึ่ง บุษบกแก้วที่ทรงมานั้น ถ้าเป็นหญิงม่ายขึ้นนั่งบุษบก
จะไม่แล่นไป นางตรีชฎาก็พานางสีดากลับไปที่สวนขวัญ

พิเภกคุมพลลิงออกเก็บผลไม้ ไปถึงที่รบ เห็นพลลิงล้มตายทั้งกองทัพ และคิดว่าพระราม
พระลักษณ์สิ้นพระชนม์ก็ร้องไห้ครวญ สลบไปหมด พระอินทร์เสด็จทิพยเนตรดู ก็ช่วยเหลือโดย
บันดาลให้ฝนพรหมลงมา พระรามกับหนุมานผู้ไม่ต้องศรก็ฟื้นขึ้น หนุมานทูลพระรามว่าพระอินทร์
ยกทัพมาแผลงศรต้องพระลักษณ์ พิเภกจึงทูลว่าอินทรชิตแปลงตัวเป็นพระอินทร์มาให้หายมาแก้ศร
โดยต้องไปยกภูเขาอาวรุณาแก้เพราะมีอายุอยู่ใน ก่อนพระอาทิตย์ขึ้น พระรามจึงให้หนุมานไปยก
ภูเขามา หนุมานไปช้อนเอาภูเขามาโดยเทวดาผู้รักษาภูเขาร่วม พอมาดึงที่รบภูเขาก็ไม่ลงจากฟ้า
หนุมานสงสัยถามเทวดา เทวดาจึงตอบว่า ถ้านำภูเขาลงไปพวกยักษ์ที่ตายได้กลิ่นยากก็จะฟื้น หนุมาน
จึงเนรมิตมือให้ใหญ่ครอบพระลักษณ์กับวีรพล เคาะยาให้หล่นจากภูเขา พระลักษณ์ก็ฟื้น

ฝ่ายทศกัณฐ์ทราบเรื่องก็โกรธแค้นพิเภกยิ่งนัก ปรีักษากับอินทรชิตว่าจะทำประการใด
อินทรชิตกราบทูลว่า ให้สุชาจารแปลงเป็นสีดา แล้วนำไปฆ่าให้พระรามดู พระรามก็จะยกทัพ
กลับไป อินทรชิตยกทัพพาสุชาจารแปลงออกไป พระลักษณ์เห็นเข้าก็สำคัญว่าเป็นนางสีดาจริงๆ
อินทรชิตฆ่าสุชาจารแล้วโยนศีรษะไปให้พระลักษณ์ พระลักษณ์กลับไปทูลพระราม พิเภกจึงทูลว่า
เป็นชายนักโทษแปลงมาเป็นสีดา เมื่อให้สุครีพ หนุมาน องคตไปดูก็พบศพยักษ์นอนตายอยู่

พิเภกทูลว่าอินทรชิตกำลังไปทำพิธีกุมภินิยา เป็นเวลา 7 วัน จึงจะสำเร็จ ถ้าสำเร็จแล้ว
ใครฆ่าก็ไม่ตาย พระรามให้พระลักษณ์ไปทำลายพิธี พระลักษณ์ยกทัพไปถึงป่าหิมพานต์ พลลิง
เข้าไปยั่วทำหยาอินทรชิต ทำลายโรงพิธีเสียหายหมด อินทรชิตรบกับพระลักษณ์ พระลักษณ์

เพลงศรพลายวาทไปถูกอินทรีชิต อินทรีชิตร้ายมนตร์ให้ลูกศรหลุด แล้วแฉ่งองค์เหาะหนีไปลงกา
พิเภกทูลว่าอินทรีชิตรู้ตัวว่าจะตายก็เข้าไปหมายจะลาชนกชนนี

อินทรีชิตเข้าไปหาทศกัณฐ์กับนางมณโฑ นางมณโฑทูลทักท้วงให้ทศกัณฐ์ส่งนางสีดา
คืนเพื่อที่อินทรีชิตจะได้ไม่ออกรบ ทศกัณฐ์ไม่ยอม อินทรีชิตทูลว่าจะออกรบอีก แล้วกลับไปลา
ลูกเมีย

อินทรีชิตยกทัพออกไป พิเภกทูลพระรามว่าครั้งนี้อินทรีชิตจะต้องพ่ายแพ้ถึงตาย พระราม
ให้พระลักษมณ์ยกออกไปรบ พระลักษมณ์แผลงศรฆ่าอินทรีชิตตาย ทศกัณฐ์แค้นมาก ยกทัพออกไปเอง
พระรามกับพระลักษมณ์ทรงทราบก็ยกออกมาต่อสู้กัน ทศกัณฐ์ขอหย่าทัพไปต่อสู้ในวันรุ่งขึ้น แล้วให้
เปาวนาสุรไปบอกมุลพลัมผู้เป็นสหาย ครอบครองปางตาล มุลพลัมกับสหัสสเดชะผู้เป็นเชษฐาญกทัพบา
ช่วยทศกัณฐ์

พระรามยกทัพออกรบ พอพลถึงเห็นสหัสสเดชะผู้มีพินเคียร สองพันกร ก็ตกใจจึงหนี
เข้าป่า พระรามให้พระลักษมณ์กับสุกรีพ นิลนนท์ หนุมาน องคต ชมพูพานไปไล่ต้อนพลถึงกลับมา
สหัสสเดชะเห็นมุนษุย์ยืนอยู่กับลิงไม่กี่ตัวก็เายะเย้ยทศกัณฐ์ว่าซี้ชลาศไม่ยอมต่อสู้กับมุนษุย์และลิงไม่
กี่ตัวให้เสียศักดิ์ศรี จึงเลิกทัพกลับ มุลพลัมสงสัยก็กราบทูลถาม สหัสสเดชะได้คิดว่าพลถึงคงจะ
เกรงกลัวก็ให้มุลพลัมไปต้อนพลถึงมาให้ยักษ์จับ มุลพลัมได้รบกับพระลักษมณ์ พระลักษมณ์ถูกหอก
แก้วของมุลพลัม หนุมานดึงหอกออกและเป่าอาคมให้แผลหาย พระลักษมณ์ฟื้นขึ้น แผลงศรไปถูก
ยักษ์ตายหมด

พิเภกทูลพระรามว่าสหัสสเดชะมีฤทธิ์มาก ได้พรจากพระพรหมและมีคาทาเพชรตันชิตาย
ปลายช้เป็น พระรามให้หนุมานไปอยู่ตันทงคิถอ่านป้องกัน หนุมานแปลงเป็นลิงตัวเล็ก ๆ คอยอยู่
บนต้นไม้ พอพลยักษ์ที่แตกหนีมาบอกสหัสสเดชะ สหัสสเดชะยกทัพออกมาถึงที่หนุมานซ่อนอยู่
หนุมานก็กระโดดลงกลางทางขวางรถไว้แล้ว ทำเป็นวิงวอนไปวนมาท่าทางถนลาน สหัสสเดชะสงสัย
ให้ยักษ์จับลงมาถาม หนุมานแกล้งทำหอยเหงา บอกว่าชื่อสังฆวานร เป็นลูกหมูกองทัพพระราม
หนีมาหลบอยู่บนต้นไม้ สหัสสเดชะหลงกลชวนหนุมานไปผจญพระรามพระลักษมณ์ด้วย

หนุมานทำเป็นร้องไห้คร่ำครวญว่าไม่มีอาวุธจะไปต่อสู้กับพระรามพระลักษมณ์สหัสสเดชะ
จึงมอบคทาธรให้ หนุมานจึงเายะเย้ยและต่อสู้กับยักษ์ จับสหัสสเดชะมัดมือพามาเฝ้าพระราม
พระรามให้หนุมานสังหารสหัสสเดชะ

ทศกัณฐ์ออกรบอีก ได้รบกับพระราม พระลักษมณ์ พระรามแผลงศรพรหมาสตร์ ถูกทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์เล็กทัพกลับเข้าเมือง และให้ตามพระฤๅษีมาปรึกษา พระฤๅษีแนะนำให้ทศกัณฐ์ทำอุโมงค์พิธ คือขุดอุโมงค์เอาหินบีบปากถ้ำน้ำบริกรรมอดอาหารอดนอนเป็นเวลาเจ็ดวัน

พระรามให้สุครีพ นิลนนท์ หนุมาน ไปล้างพิธ แต่ยกหินที่บีบปากถ้ำไม่ขึ้น ต้องได้น้ำล้างเท้าสตรีมารดจึงจะแก้ได้ หนุมานไปขอน้ำล้างเท้าจากนางเบญยกายเข้าไปเตะถีบทศกัณฐ์ แต่ทศกัณฐ์ก็เฉย หนุมานจึงไปอุ้มนางมณฑิมาปลุกปล้ำต่อหน้าทศกัณฐ์ ทศกัณฐ์จึงทำพิธไม่ได้ต้องพานางมณฑิมากลับบ้านเข้าเมือง

ทศกัณฐ์คิดถึงวิรุณจำบังกับท้าวสัทธาสูรขึ้นมาได้ ก็ให้เสนาไปทูลเชิญมาช่วยรบ หนุมานฆ่าสัทธาสูรตาย วิรุณจำบังสู้รบกับพวกลิง ไม่อาจต่อสู้ได้ ก็กำบังตนเข้าฆ่าพลลิงตาย พระรามแผลงศรฆ่ามัจฉาของวิรุณจำบัง วิรุณจำบังจึงเนรมิตรูปยักษ์ต่อสู้สิงแทนตัวเองแล้วหนีไปพบนางวานรินทร์ นางช่วยบอกทางให้ไปซ่อนตัวที่ทะเลสีทันดร

พระรามทรงทราบก็ให้หนุมานไปตามวิรุณจำบัง หนุมานไปพบวานรินทร์ได้เกี่ยวพาราสีและไถ่นางแล้ว ก็ส่งนางขึ้นสวรรค์ พันคำสาป แล้วตามไปฆ่าวิรุณจำบังตาย

ทศกัณฐ์ให้เนนยะวิกฤตเวกไปเชิญท้าวมาลีวราชมาช่วยรบ ท้าวมาลีวราชเป็นผู้ตั้งมั่นอยู่ในธรรม ก็ให้เชิญเทวดามาฟังคำกล่าวโทษของทศกัณฐ์ ให้ไปตามพระรามพระลักษมณ์มาด้วย ทั้งสองฝ่ายให้การคนละอย่าง ท้าวมาลีวราชจึงให้ตามนางสีตมา ทราบข้อเท็จจริงแล้วทรงตัดสินให้ทศกัณฐ์คืนนางสีตา ทศกัณฐ์ไม่ยอมและทำพิธเฝ้ารูปเทวดา เทพบุตรพาลกับเทวดาลงมาทำลายพิธได้

ทศกัณฐ์ออกรบอีก ฟุ้งหอกกบิลพัทไปฆ่าพิเภก แต่พระลักษมณ์เข้าป้องกันพิเภก จึงถูกหอกที่พระชงฆ์สลบไป พิเภกทูลว่ายาที่จะแก้ไขหอกนี้ต้องมีอยู่ แต่ต้องใช้แม่หินบดยาที่อยู่ในบาดาล ลูกหินอยู่ที่ทศกัณฐ์ใช้หนุนพระเศียร พระรามให้หนุมานไปเอามา พอหนุมานไปเอาลูกหินก็แกล้งผูกผมทศกัณฐ์ติดกับนางมณฑิมา เขียนไว้ว่าผมจะหลุดออกจากกันเมื่อนางมณฑิมาเชกหัวทศกัณฐ์ 3 ครั้ง พระลักษมณ์ได้ยาแก้พิษ

ทศกัณฐ์ตื่นบรรทม แก่เกศาไม่ออกก็ให้ไปทูลเชิญพระฤๅษีมาช่วยแก้ แต่ทำอย่างไรก็ไม่หลุด จึงต้องทำตามคำสาปของหนุมาน นางมณฑิมาช่วยทำพิธให้น้ำทิพย์ขณะที่ทศกัณฐ์กับทศคีรีวัน และทศคีรีธรรอกรบ นางมณฑิมาทำน้ำทิพย์ให้ทศกัณฐ์พรมพวงยักษ์ฟันชั้นหมด ทั้งยักษ์ตัวสำคัญๆ เช่นสนหัสสเดชะ อินทรชิต แสงอาทิตย์ กุมภกรรณ มุลพลัมภ์ พระรามทรงทราบจากพิเภกก็แผลงศร

เป็นชายเพชรเจ็ดชั้นล้อมพวกบิศาจักษ์ไม่ให้ออกรบ และให้หนุมานแปลงตัวเป็นทศกัณฐ์ไปทำลาย
พิธ เนื่องจากว่าพิธน้ำทิพย์นี้จะเสื่อมถ่านึงที่ทำพิธีมีสามถึงสามคน หนุมานได้นางแล้วก็ทำอุบาย
กลับไป

ทศกัณฐ์กลับไปเอน้ำทิพย์ที่นางมณฑา จึงได้ทราบว่ายารู้หนุมานเสียแล้ว ทศกัณฐ์
ออกรบอีก พระรามแสดงศรมาตกเศียรและกรขาตไป แต่กลับไปตอดตังเดิม เพราะทศกัณฐ์อด
ดวงใจไว้ เมื่อพระรามทรงทราบก็ตรัสถามหาผู้อาสาไปเอาดวงใจของทศกัณฐ์ที่ฝากพระฤาษีไว้โดย
ให้องคตไปช่วย หนุมานเข้าไปร้องให้คร่ำครวญกับพระฤาษี ขอฝากตัวเป็นข้าทศกัณฐ์ พระฤาษี
พาหนุมานไปหาทศกัณฐ์ โดยฝากกล่อมดวงใจไว้กับองคต ทศกัณฐ์ยอมรับหนุมานไว้ พระฤาษีก็
กลับมารับกล่อมดวงใจจากองคต ซึ่งเป็นของที่เนรมิตขึ้นใหม่ องคตนำกล่อมดวงใจทศกัณฐ์ไปคอย
หนุมานอยู่ที่เขาอัญชัน

ทศกัณฐ์เลี้ยงหนุมานเป็นเหมือนโอรส และให้หนุมานออกไปรบ พระลักษมณ์เข้าพระทัย
ว่าหนุมานทรยศ หนุมานแกล้งตีพลลิงแตกไป ทศกัณฐ์พอพระทัยยกนางสุวรรณกัมพูมา มเหสี
ของอินทรชิตให้ หนุมานทูลเชิญทศกัณฐ์ออกรบด้วย แล้วกำบังตนไปพบองคต นำกล่อมดวงใจไป
ถวายพระราม พอพระรามแสดงศรวิรุณจักรวาลไปถูกทศกัณฐ์ หนุมานก็ขี้กล่อมดวงใจ ทศกัณฐ์
สิ้นพระชนม์

ฝ่ายนางสีดาเข้าไปเฝ้าพระราม ได้ทำพิธีลุยไฟพิสูจน์ความบริสุทธิ์แล้ว พระรามก็ยกทัพ
กลับ ประลัยกัลป์ โอรสองค์หนึ่งของทศกัณฐ์ไปเฝ้าทศกัณฐ์ ทราบเรื่องก็ติดตามทัพพระรามไป
ได้ต่อสู้กับหนุมานซึ่งแปลงเป็นควายตกอยู่ ประลัยกัลป์ตาย

พระรามให้พรานชุนไปแจ้งเรื่องที่อุรยากับหนุมาน ขณะนั้นพระพรตกับพระศัตรุก
กำลังจะเข้ากองเพลิง เมื่อทรงทราบเรื่อง ทั้งสองพระองค์และสามพระชนนีก็เสด็จออกไปรับพระราม
กลับเข้าเมืองและได้ทำพิธีราชาภิเษก มีการสมโภชฉลองอย่างมโหฬาร

ตอนต่อไปเป็นอีกความหนึ่งต่างหาก ไม่ต่อกับตอนต้น

ความมีอยู่ว่าพระรามไปประพาสป่า นางสีดาไปสรรเสวงคงคา ถูกนางอดุลย์ศางในน้ำ
แปลงตัวเป็นนางกำนัล มาหลอกให้เขียนรูปทศกัณฐ์ให้ดูแล้วนางเข้าสิงในรูป นางสีดาหลบเท่าไรก็
ไม่ออกก็เอากระดานชนวนซ่อนไว้ใต้พระแท่น พระรามกลับมาเกิดความรู้สึกกรุ่นร้อนไม่สบาย ก็ให้
พระลักษมณ์ช่วยค้นหาสิ่งผิดปกติ พบรูปทศกัณฐ์ก็พิโรธ รับสั่งให้พระลักษมณ์เอนางไปฆ่าเสีย

พระลักษมณ์ปล่อยนางไปแล้วเอาหัวใจวางมาถวายแทน นางสีดาไปอาศัยอยู่กับพระวิฆ्नฤคฤาษี ประสูติโอรสองค์หนึ่ง พระฤาษีชุบให้อีกองค์หนึ่งเป็นเพื่อนกัน ชื่อว่าพระมงกุฎกับพระลบ จนทั้งสององค์อายุได้เจ็ดขวบ ก็ชุบครให้คนละอัน เมื่อไปแผลงศรเล่นเสียงกึงสนั่นก็ก้องได้ยินเข้าไปถึงในเมืองพระรามได้ยินก็สนเท่ห์ว่าเป็นใคร คงจะเป็นผู้มีบุญ จึงปล่อยม้าอุปการเสียงหายไป ให้นุมนานคอยลอบตามไปดู

สองกุมารพบม้าเข้าก็จับขี่เล่น นุมนานเห็นเข้าก็จะจับไปถวายพระราม แต่ถูกครตีล้มไปและถูกจับมัดสักหน้าด้วยยางไม้ไว้ว่า ถ้าไม่ใช่เจ้าของลิงจะแก้มัดไม่ได้ นุมนานอับอายยิ่งนักไปทูลพระราม พระรามให้พระพรต พระสัตรุดไปตามจับสองกุมาร ได้แผลงศรต่อสู้กัน พระมงกุฎแผลงศรต้องสองกษัตริย์สลบไป ต่อมานุมนานจับพระมงกุฎไว้ พระลบหนีไปได้ พระมงกุฎถูกจองจำประจาน พระลบจึงมาตาม พระอินทร์ให้เทวดาลงมาช่วยตักน้ำให้พระมงกุฎดื่ม พระลบเอาแหวนใส่ลงไปแล้วอธิษฐาน พระมงกุฎก็หลุดออกจากเครื่องจองจำมาได้

พระรามชวนพระอนชชาทั้งสามยกมาต่อสู้กับพระโอรส เมื่อแผลงศรพหุมาศตร์ไปก็กลายเป็นอาหารคาวหวาน พระมงกุฎแผลงศรตอบก็กลายเป็นข้าวตอกดอกไม้บูชา จึงชักไซว์ไล่เลี้ยงกัน ทราบว่าเป็นโอรส พระรามจึงตามไปอังอนนางสีดา นางสีดาถวายโอรสให้แต่ไม่ยอมกลับไปด้วย ต่อมาพระรามให้ทำอุบาย ให้นุมนานไปทูลนางสีดาว่าพระรามสนพระชนม์ นางสีดาเข้าไปถวายพระเพลิง พอทราบว่าถูกหลอกลวงก็ช้ำใจ อธิษฐานขอให้แผ่นดินแยก นางไปอาศัยอยู่ในบาตาลกับพญานาค

พระอิศวรตรัสให้หาพระรามกับนางสีดาไปที่เขาไกรลาส ว่ากล่าวให้คืนดีกัน แล้วประทานอภิเชกเสี๋ยใหม่ ทั้งสองฝ่ายก็อยู่เย็นเป็นสุขสืบมา

ผนวก ข.

เนื้อเรื่องย่อพระราชนิพนธ์อิเหนา

มีกษัตริย์วงศ์เทวฤๅษีพระองค์เป็นพี่น้องกัน ครอบครองนคร 4 นครอยู่บนเกาะชวา และมีอาณาพรมากที่สุด เหนือกว่าเมืองอื่น ๆ ยังมีพระนามปรากฏตามลำดับนี้

1. พระเชษฐาใหญ่ ครองเมือง กุเรปัน
2. องค์ที่สอง ครองเมือง ตาหา
3. องค์ที่สาม ครองเมือง กาหลัง
4. องค์ที่สี่ ครองเมือง สิงห์สำหรับ

ประเพณีชวาแต่โบราณ เจ้าผู้ครองนครจะมีมเหสีได้ 5 องค์ มีความสำคัญมากน้อยลดหลั่นกันตามลำดับ คือ

1. มเหสีใหญ่ เรียกว่า ประไหมสุหรี
2. มเหสีที่สอง เรียกว่า มะเดหี
3. มเหสีที่สาม เรียกว่า มะโต
4. มเหสีที่สี่ เรียกว่า ลิกู
5. มเหสีที่ห้า เรียกว่า เหมมหลาหรี

นอกจากนี้ยังมีตำแหน่งเสนาบดีอีกสี่ตำแหน่ง แบ่งแยกหน้าที่ต่างกันออกไป คือ

1. ปาเตะ - ขุนนางตำแหน่งสมุหพระราชวัง
2. ตำมะหงง - ขุนนางตำแหน่งสมุหนายก
3. ตะหมัง - ขุนนางฝ่ายมหาดไทย
4. ยาสา - ขุนนางฝ่ายศาล

มีเมืองอีกเมืองหนึ่งชื่อเมืองหมันหย้า ท้าวหมันหย้าสิ้นพระชนม์ไปนานแล้ว มีแต่ประไหมสุหรี ซึ่งมีราชธิดาสามองค์ องค์ใหญ่ชื่อ นิหลาอะระตา ได้อภิเษกสมรสเป็นประไหมสุหรีของท้าวกุเรปัน องค์ที่สองชื่อระเด่นคาหาวาตี ได้เป็นประไหมสุหรีของท้าวตาหา องค์สุดท้ายชื่อระเด่นจินดาสำหรับ พระมารดาจัดการให้อภิเษกสมรสกับท้าวมังกันซึ่งเป็นญาติแล้วสถาปนาท้าวมังกันเป็นท้าวหมันหย้าครองเมืองหมันหย้าต่อไป

ท้าวทุเรณีนีมีโอรสสององค์ องค์ใหญ่เกิดด้วยลิกู ชื่อกะหรัตตะปาตี องค์ที่สองเกิดด้วย
ประไหมสุหรี ชื่อ “หยิ่งหยั่งหนึ่งหรัต อินทรา อุกากัน สาหรีปาตี อิเหนาเองหยั่งทาหลา” หรือ
เรียกสั้น ๆ ว่าอิเหนา เมื่ออิเหนาประสูติ พระอัยกาปะตาระกาหลา ซึ่งเป็นท้าวคาวอยู่บนสวรรค์ ได้
เนรมิตกริชจารึกนามอิเหนามอบให้เป็นอาวุธ ท้าวทุเรณีนีประทานพิ์เลี้ยงให้สี่นายคือ

ยะรุตะ	เป็นบุตรของ ปาตะ
ปุนตา	เป็นบุตรของ ตำมะหงง
กะระตาหลา	เป็นบุตรของ ตะหมัง
ประสันตา	เป็นบุตรของ ยาสา

และระเด่นจินดาสำหรับ พระเจ้าน้ำของอิเหนาแห่งเมืองหมันหย้าได้ถวายระเด่นกาหยน
ซึ่งเป็นเชื้อสายกษัตริย์ให้เป็นพิ์เลี้ยงด้วย

ท้าวดาหามีธิดาและโอรสกับประไหมสุหรีสององค์ องค์โตเป็นราชธิดาชื่อระเด่นบุษบา
ประทานพิ์เลี้ยงให้สี่นางคือ บายัน ซ่าเห็งค ประเสหรัน ประลาหังน องค์รองเป็นโอรสชื่อสี่ยะตรา
มีพิ์เลี้ยง 4 ตำแหน่งเช่นเดียวกับอิเหนา

ท้าวกาหลังมีราชธิดากับลิกูองค์หนึ่งชื่อบุษบารากา องค์รองเกิดด้วยประไหมสุหรีชื่อสะกา
หนึ่งหรัต

ท้าวสิงห์สำหรับมีโอรสและธิดาเกิดด้วยประไหมสุหรีสององค์ โอรสชื่อระเด่นสุหรานากง
ราชธิดาชื่อระเด่นจินดาสำหรับ

กษัตริย์สี่เมืองทรงส่งขอมันหมายโอรสและธิดาของตนไว้ในวงศ์เดียวกันตั้งแต่ยังเยาว์ คือ
อิเหนาทุเรณีนีกับบุษบาดาหา กะหรัตตะปาตีทุเรณีนีกับบุษบารากากาหลัง สุหรานากงสิงห์สำหรับกับ
สะกาหนึ่งหรัตกาหลัง

ท้าวหมันหย้ามีธิดาองค์เดียว คือ จินตะหรวาตี อายุอ่อนเดือนกว่าอิเหนาเล็กน้อย

เมื่ออิเหนาอายุได้ 15 ปี พระอัยกีที่อยู่เมืองหมันหย้าสิ้นพระชนม์ ประไหมสุหรีทุเรณีนี
ทรงพระครรภ์แก่ ท้าวทุเรณีนีปรึกษากับท้าวดาหา ให้อิเหนาคุมเครื่องไทยทานเป็นผู้แทนไปช่วยงาน
ถวายพระเพลิงที่เมืองหมันหย้า อิเหนาได้พบจินตะหรวากีหลงรัก พองานพระศพเสร็จเรียบร้อยแล้ว
ก็ยังไม่ยอมกลับบ้านเมือง ท้าวหมันหย้าและประไหมสุหรีก็ได้ห้ามปราม จนปาตะเสนาผู้ใหญ่ซึ่ง
ท้าวทุเรณีนีมอบหมายให้เป็นผู้ดูแลอิเหนาลอบส่งสารมาทูลท้าวทุเรณีนี ท้าวทุเรณีนีจึงเร่งให้อิเหนา

กลับเมืองเพราะพระมารดาครรถ์แก่จวนจะคลอดและต้องการพบ อีเหนาจำใจต้องกลับ โดยให้ผ้าชำ โปะแก่จินตะหราและขอชานสลากับผ้าสไบของนางไว้เป็นที่ระลึก

ประโหมสุหรี่กูเรบั้นคลอดราชาธิกา ชื่อ ระเด่นวิยะดา ท้าวคทาหาขอหมั้นให้กับสี่ยะตรา ท้าวกูเรบั้นจะให้อีเหนาวิวาห์กับบุษบาเร็ว ๆ เพื่อป้องกันความยุ่งยากที่จะเกิดขึ้น จึงสั่งให้อีเหนาเตรียมตัวเดินทางไปยังเมืองคทาหา และให้กะหมังไปแจ้งท้าวคทาหาให้เตรียมพิธีสมรสไว้ ท้าวคทาหาขอเลื่อนกำหนดการวิวาห์ไปอีกสามเดือนเพื่อตกแต่งพระนคร ฝ่ายอีเหนาเฝ้าแต่หลงไหลคลังไถ่เงินตะหฺรหฺรา จึงทำอุบายทูลลาท้าวกูเรบั้นไปเที่ยวป่าเจ็ดวัน ท้าวกูเรบั้นก็ยอมโดยให้คำมะหฺงไปถวาย เพื่อคอยควบคุมตักเตือนให้รีบกลับ

อีเหนารีบเร่งเดินทางออกจากเมืองไป แล้วปลอมเป็นชาวป่าชื่อ มิสาระบั้นหยี หรือ มิสาทรงประรังตี บั้นหยีกศมาหฺรง ผู้ติดตามก็ปลอมตัวเปลี่ยนชื่อทุกคน คือ ระเด่นคทาหยน ชื่อ กุการะมาหฺงน คำมะหฺงชื่อสุหฺรณฺตากา ปุนตาชื่อตาระมาหฺงน ยะรุคะชื่อมาหฺงนเอ็งหฺรูกุตา กระระคทาหล่าชื่อกุคาส่าหฺร็กัันตะหฺรหฺรา ประสันตาชื่อกุการะมายา เสนากก็เปลี่ยนชื่อกันหมด

พวกอีเหนาเดินทางไปพักที่ภูเขาปะราปี ระหว่างนั้นระตุสามพี่น้อง คือ ระตูปั้นจะรากัน มีราชาธิกาชื่อสะการะวาตี ระตูปักมาหฺงน มีราชาธิกาชื่อ มาหฺยารค์มี ราชบุตร ชื่อ สังกามาระตา และระตูปุศสิหฺนาซึ่งเพิ่งวิวาห์กับนางคฺรสา มาหฺยุดักไพร่พลที่ภูเขานั้นเพื่อมนัสการพระฤาษีบนเขา ระตูปุศสิหฺนากลับลงมาก่อน วันนั้นประสันตาออกมาต่อนกแล้วเดินล่องลำไปถึงหน้าค่ายระตูปุศสิหฺนา โดยไม่รู้ตัว เกิดวิวาห์กับทหารยาม ระตูปุศสิหฺนาจึงออกมาจับตัว ประสันตาทัวคนเดียวจึงหนีไปหาอีเหนา ระตูปุศสิหฺนาตามมาต่อสู้นกอีเหนาฆ่าตาย นางคฺรสาจึงทำพิธีเบรหฺลหฺหรือกระโศคเข้ากองไฟตายตาม

ระตูปั้นจะรากันและระตูปักมาหฺงนัยม่ออ่อนน้อม ถวายโอรสธิดาและเครื่องบรรณาการให้อีเหนาจึงรวบรวมไพร่พลและเชลยไปเมืองหมันหยยา ต่อมาท้าวหมันหยยารู้ว่าอีเหนาปลอมตัวมาก็รับเข้าไปอยู่ในเมือง อีเหนาไปอยู่ด้วยนางจินตะหฺรหฺรา นางมาหฺยารค์มี นางสะการะวาตีโดยไม่คิดกลับบ้านเมือง มิใยที่ท้าวกูเรบั้นจะส่งคนมาเตือนให้กลับไปเข้าพิธีวิวาห์กับนางบุษบาหลายต่อหลายครั้ง อีเหนาก็ผลัดไปเรื่อย ๆ และในที่สุดก็ปฏิเสธไม่ยอมแต่งงานกับบุษบา และยังอนุญาตให้นางบุษบาแต่งงานกับชายอื่นได้ ท้าวคทาหาโกรธและอับอายอย่างยิ่ง จึงทรงประกาศว่าถ้าใครมาขอนางบุษบาก็จะยกให้ โดยไม่เกรงว่าวงศ์เทวจะไปปะปนกับวงศ์อื่น

กล่าวถึงระตุจรกา น้องระตุล่ำล่ำ (ซึ่งมีราชธิดาชื่อกุสุมา ใต้ตุนาหงันกับสังคามาระตา) ยังเป็นโสด ปรารถนามเหสีรูปงาม จึงให้ช่างเขียนไปวาดภาพราชธิดากษัตริย์เมืองต่าง ๆ ช่างวาดรูป ระเด่นจินดาสำหรับ ราชธิดากรุงสิงห์สำหรับมาให้ จรกาไม่พอพระทัย ช่างได้ไปเมืองคานาหาเอาวาด รูปบุษบาได้สองรูป คือ ตอนชมสวนและตอนตื่นบรรทม แล้วซ่อนไว้ในผ้าโพกหัว องค์กรอัญญาแหวน พระอัยกาบนสวรรค์ไม่พอพระทัยที่อิเหนาไปสมสู่อยู่กับคนต่ำศักดิ์ จึงคิดลงโทษด้วยการหยิบเอารูป ระเด่นบุษบาทรงเครื่องไป ช่างจึงได้แต่รูปนางบุษบาตอนตื่นบรรทมไปให้จรกา จรกาหลงรักบุษบา ทันที ให้ท้าวล่ำล่ำไปสวามิภักดิ์ และท้าวคานาก็ประทานให้เพราะแค้นอิเหนา

กล่าวถึงกษัตริย์สามพี่น้อง คือ ระตุกะหมังกุหนิง มีโอรสชื่อระเด่นวิหยาสะก่า ระตุ ปาหยัง มีราชธิดาสององค์ ชื่อ ระเด่นรัตนาระติกา กับระเด่นรัตนาวาตี ระตุประหมันสลักมีโอรส ชื่อวิหรากระระตา ราชบุตรีชื่อบุษบาวิลิศ เมื่อคราวจะมีเหตุ วิหยาสะก่าออกล่าสัตว์กับพี่เลี้ยง องค์กร อัญญาแหวนปะตาระกาหลาทรงนำรูปนางบุษบาไปวางไว้ระหว่างทางแยกไปเมืองกะหมังกุหนิงแล้วบัง- ทาลเป็นกวางทองล่อวิหยาสะก่าให้ตามจนพลัดกับไพร่พล ไปพบรูปนางบุษบาก็หลงใหลปรารถนาใน ตัวนางบุษบาจนเพื่อคลั่ง ท้าวกะหมังกุหนิงจึงจัดเครื่องของหมั้นไปสวามิภักดิ์และบังคับว่าถ้าไม่ยอมยกให้ จะยกทัพไปชิงนาง ท้าวคานาได้หมั้นบุษบาให้กับจรกาแล้วจึงปฏิเสธ ท้าวกะหมังกุหนิงจึงยกทัพใหญ่ มีอนุชาทั้งสองเป็นทัพหนุนยกมาตีเมืองคานา ท้าวคานาแจ้งข่าวศึกไปยังเมืองพี่น้องทั้งสามและระตุ จรกาด้วย

ท้าวกระเบนส่งสารไปต่อว่าท้าวหมั้นหย่า และต่อว่าอิเหนาด้วยทั้งบังคับให้อิเหนาไปช่วย ศึกเมืองคานา กำชับว่าถ้าคือแพ่งอีกจะต้องขาดพ่อลูกกัน อิเหนาจำเป็นต้องยกทัพมาสมทบกับกะ- หรตตะปาตี ที่ทางร่วมกุเรบัน แล้วยกทัพไปคานาด้วยกัน ซึ่งสุหรานางจากสิงห์สำหรับ และปาเตะ จากกาหลายกทัพไปช่วยอยู่ก่อนแล้ว ครั้นอิเหนาไปถึงก็ได้รบกับทัพกะหมังกุหนิงได้ฆ่าท้าวกะหมังกุ- กุหนิง และสังคามาระตาฆ่าวิหยาสะก่าตาย ระตุพี่น้องสององค์จึงอ่อนน้อมและถวายบรรณาการแก่ อิเหนา

อิเหนาได้เข้าเฝ้าท้าวคานาเมื่อเสร็จการศึกแล้ว ได้พบนางบุษบาซึ่งมีรูปโฉมงามยิ่งนัก ก็หลงรักและเสียกาย จึงยังวีรออยู่ในเมืองคานาต่อไปเพื่อหาทางให้ได้นางกลับคืนมาทั้งยังแสดงความ หึงหวงไม่พอใจจรกาซึ่งยกทัพมาถึงต่อเมื่อการศึกเสร็จสิ้นไปแล้ว และได้ใช้สียะตราเป็นสื่อ พยายาม ผูกไมตรีกับมะเดหวิและพี่เลี้ยงนางบุษบาให้ช่วยกราบทูลท้าวคานาเพื่อให้นางกลับคืน

ต่อมาท้าวคทาหาเสด็จไปใช้บนที่ภูเขาวิไลสมาทรา อีเหนาทามไปด้วยแต่ไม่ทันขบวนหลวง ได้เดินท่องเที่ยวอยู่ในป่าพบนางค่อมยบุลสาว ใช้ของนางบุษบาออกมาเก็บดอกไม้แจ็กแล้วพลัดกับเพื่อน ๆ นั่งร้องไห้อยู่คนเดียว อีเหนาจึงสลักดอกไม้ประหนึ่ง (ลำเจียก) เป็นข้อความประชดประชันนางบุษบาเกี่ยวกับจรรยาให้นางยบุลแล้วพานางไปส่ง บุษบาเห็นดอกไม้ประหนึ่งมีรอยชำเป็นตัวอักษรก็ปลื้ม กลับมาอ่านแล้วขำทั้ง อีเหนาทามมาลอบดู ก็เดินออกมาหวังจะให้นางเห็น (เพื่อสบตา) ตน อีเหนาเห็นนางไม่เห็นก็ฉวยกริชเพื่อจะให้นางเห็น แต่แสงกริชเข้าตานางบุษบาจนเป็นลม อีเหนาจึงหนีไป

วันหนึ่งระหว่างที่ประทับอยู่ ณ ภูเขาณี มะเดหวีพานางบุษบาไปไหว้พระปฏิมา และเสียดเขียนอธิษฐานต่อหน้าพระปฏิมาเพราะใครจะรู้ว่าคู่ที่แท้จริงของนางคือใคร อีเหนากับสังคามาระตา และพี่เลี้ยงแอบอยู่เบื้องหลังพระปฏิมา แสร้งทำเป็นพระปฏิมาโต้ตอบคำมะเดหวีและนางบุษบาว่า อีเหนาคู่แท้ของนางไม่ใช่จรรยา แล้วให้พี่เลี้ยงไล่ต้อนคางคาวไปทำให้เขียนค้ำ ตนเองลอบออกมาเล่าโลมนางในความมืด จนสาวใช้จุดเทียนเอาปล้องไม้ไผ่ครอบมาเปิดเห็นอีเหนากระทำหักหาญ เช่นนั้นมะเดหวีก็กริ้วโกรธ อีเหนาคู่จริงไม่ยอมปล่อยให้นางบุษบาโดยถือว่าตนเป็นคู่คู้นางนั้นของนาง จนมะเดหวีให้สัญญาว่าจะคิดหาทางช่วยให้อีเหนาได้แต่งงานกับบุษบา เพราะเกรงความจะทราบถึงท้าวคทาหา ตนจะมีความผิด อีเหนาจึงยอมปล่อยให้เขาเครื่องทรงของตนเปลี่ยนไว้กับของนางบุษบา

นางบุษบากลัมาจากเสียงเขียนแล้วก็เฝ้าแต่เศร้าโศกเสียใจ เพราะตนมีรักนี้เนื่องจากต้องมือชาย ซึ่งถือว่าเป็นมลทินที่น่าอับอายมาก ท้าวคทาหาเห็นนางเศร้าหมอง มะเดหวีทูลว่าคงจะมีเคราะห์ จึงให้มะเดหวีพาไปอาบน้ำมนต์ อีเหนาถือโอกาสเข้าไปช่วยประคองพาน้ำและรดน้ำมนต์ จากพระฤๅษีพร้อมกับนางบุษบาและได้รับพรด้วย

ฝ่ายจรรยาได้ทูลเร่งรัดท้าวคทาหาให้จัดพิธีสมรสเสียในครั้งนั้น ท้าวคทาหาจำต้องยอมและให้ทูตแจ้งข่าวไปยังท้าวสุเรบิน พร้อมทั้งเตรียมจัดการวิวาห์ ท้าวสุเรบิน ประโหมสุหรี่และราชธิดา มาร่วมงานด้วย อีเหนาเห็นว่าไม่มีทางจะได้นางกลับคืนก็เสียใจจนล้มป่วยหนัก ท้าวคทาหาจึงต้องเลื่อนงานวิวาห์ออกไป พออีเหนาหายป่วยแล้ว ท้าวคทาหาก็ตริยมจัดงานอีก อีเหนาจึงคิดอุบายให้สังคามาระตาออกไปหาที่ทางในป่าเตรียมไว้ สังคามาระตาไปพบถ้ำในป่า ก็ให้ไพร่พลถางป่า ตกแต่งบริเวณเป็นถ้ำกับสวนอันสวยงามเตรียมไว้

ในเมืองคทาหามีการสมโภชฉลองหลายๆ วัน งานการวิวาห์ ขณะนั้นอีเหนาก็ (แกล้งออก) ไปเที่ยวป่าล่าสัตว์เพื่อส่งเนื้อมาให้ใช้ในการพิธี พอถึงวันงานก็ปลอมเป็นข้าศึกจะเข้าไปตีเมืองคทาหา แล้วให้จุดไฟเผาเมือง อีเหนาปลอมเป็นจรรยาเข้าไปอุ้มนางบุษบาพาหนีไปอยู่ในถ้ำ และได้นางเป็นนมเทสี

ฝ่ายท้าวทุเรษณ์และท้าวคาคาหาคุมพลดับไฟเสร็จแล้วทราบข่าวนางบุษบาหายไปก็สงสัยว่า
อิเหนาจะมალักพาไป จรกาเสียใจมาก ได้ออกติดตามพร้อมกับท้าวล่าสำ ไปพบสังคามาระตาที่
พลับพลาในป่า สังคามาระตาบอกว่าอิเหนาไปล่าสัตว์ อิเหนาจำต้องออกมาพบจรกา จนจรกาสิ้น
สงสัย อิเหนาก็คิดจะเข้าไปแก้สงสัยในเมืองคาคา ได้ฝากนางบุษบาให้ประสันตาช่วยดูแล และสัญญา
ว่าจะพาพระเตนวิยะคากลับมาด้วย

นางบุษบาอยู่ในถ้ำก็เศร้าโศกคิดถึงอิเหนา ประสันตาจึงทูลเชิญออกมาชมสวน พอนาง
บุษบาขึ้นทรงรถทองที่เตรียมไว้ องค์ปะตาระกาหลาโกรธอิเหนาที่ก่อเรื่องวุ่นวาย จึงบันดาลให้เกิด
พายุใหญ่ ลมหอบเอารถที่นางบุษบากับพี่เลี้ยงสองคนนั่งไปตกในป่า องค์ปะตาระกาหลาสั่งแกลงให้
เห็นและปลอมตัวให้นางบุษบาเป็นชายชื่อ “อุณากรรณกะหมันวิยาหยา มิสาเทรณคฤหญาเจดิกัน”
มอบบริขารให้และสาปว่าถ้าพบอิเหนาก็ขอให้จำกันไม่ได้ จนพี่น้องทั้งหมดมารวมกันทั้งสี่เมืองจึงจะรู้
จักกัน เพื่อเป็นการลงโทษอิเหนา นางบุษบาในนามอุณากรรณเดินทางไปกับบาทหยัน และประ-
เสหรัน ซึ่งก็ปลอมเป็นชาย ให้ชื่อใหม่เช่นกันไปพบระตุประมอตันซึ่งออกมาล่าสัตว์ ระตุประมอตัน
จึงรับนางเป็นบุตรบุญธรรม หวังจะให้สืบราชสมบัติต่อไป

ฝ่ายอิเหนาพอแก้ความสงสัยแล้วก็ทูลท้าวทุเรษณ์และท้าวคาคาว่า จะออกไปตามหานาง-
บุษบาพาพระเตนวิยะคาไปด้วยเพื่อจะให้เป็นที่เพื่อนนางบุษบา พอรู้ว่านางหายไปก็เสียพระทัยมาก จึง
ออกติดตามโดยปลอมตัวเป็นชาวป่าเปลี่ยนชื่อเสียหมด อิเหนาชื่อปันหยียาหยา สังคามาระตาชื่อจะ
หวังวิลังกา ระเตนคาคาหยันชื่ออะหมันระปันจา ระเตนวิหราคะระตาชื่อจะหวังสุหรันวิยาหยา ยะรุตะ-
ชื่อวิหราคะระตา ปุนตาชื่อบึงกะมาหงัน กะระคาหลาชื่อสุลายัน ประสันตาชื่อสุหรันปาดิ ระเตนวิยะคา
ชื่อหลงหนึ่งหรัค บาทหยันชื่ออันตะรากิ ชั่วเหงิคชื่อสัคคิกันจา ประเสหรันชื่อมาตุวาหยัน ปะลาหงัน
ชื่ออันคฺวาหราชิตตามสืบหานางบุษบา ผ่านไปยังบ้านเมืองใดก็เข้าไปล้นบ้าง ระตุเจ้าเมืองทุกองค์กลัว
ก็แต่งเครื่องบรรณาการมาอ่อนน้อมถวายโอรสธิดา คือ ท้าวสมหารัง ถวายโอรสชื่อระเด่นกุกาปาดิ
ระเด่นกุกาอะหา ระเด่นกุกาธรมิ ท้าวตะมาเด ถวายราชธิดาชื่อยาหยาสำหรับ โอรสชื่อวิยาหยา
ท้าวทุระบุหมิถวายราชธิดาชื่ออรสา ท้าววังกันถวายราชธิดาชื่อกันจะหนา ท้าวปะทาหล่าถวายราชธิดา
ชื่อหงสกันกับหงอรสา ท้าวปะทาหล่าถวายราชธิดาชื่อมาหงันยาหยา ท้าวละหงิตถวายราชธิดาชื่อ
สุหรันกันจาสำหรับ ท้าวปะกาหงันถวายโอรสชื่อสุหรารวาติและสุหรันกิราหนา

อิเหนาเห็นนางกันจะหนามีรูปร่างหน้าตาคล้ายบุษบา ก็ได้นางเป็นสนม และต่อมาก็ติดตามหานางบุษบาจนทั่วเกาะชวา มะละกาก็ไม่พบ จึงลงเรือกลับไปเดินทางไปจนถึงภูเขายี่เจาหงัน และได้ปะตาปา คือบวชเป็นอายัน ชื่อ กัศมาหราอายัน สักคามาระตาก็บวชชื่อยาหยิ่งส่วนระเด่นอื่น ๆ กับพระพี่เลี้ยงก็บวชตามทุกคน อิเหนาบวชแล้วก็อธิษฐานขอให้องค์ปะตาระกาหลารัอันอาสน์ช่วยคลบ้นตาลให้นางบุษบา กลับคืนมา

กล่าวถึงอุณากรรณอยู่เมืองประมอตัน วันที่อิเหนาบวชนี้รู้สึกเร่าร้อนนึกถึงอิเหนามาก ปะตาระกาหลาจึงมาปรากฏตัวให้เห็นและออกตามหาอิเหนา อุณากรรณกราบทูลท้าวประมอตันว่าจะออกท่องเที่ยวไปหาอิสตรีที่พึงใจ ท้าวประมอตันมอบเสนาไพร่พลให้ติดตามเป็นอันมาก ระหว่างทางก็ได้เมืองเป็นเมืองขึ้นหลายเมือง คือ ท้าวปะตาทหรั ถวายเครื่องบรรณาการ ท้าวระละหงิดถวายราชธิดาชื่อจินดาอรสา กับจินดาวิชัย ท้าวสัจญ์ถวายโอรสชื่อกระระทากาวิยาหยากัภัยยาหยาสัตรา ท้าวบุหรทัศน์หงถวายราชธิดาชื่อนางสุหวัน และโอรสชื่อสุหรนอะระสะ ซึ่งอุณากรรณรับเป็นโอรส ท้าวสัตะกันถวายราชธิดาชื่อรัตนาวดี ท้าวล่าสำถวายราชธิดาชื่อกุสุมา อุณากรรณทำอุบายปกปิดว่าตนเป็นสตรี โดยเข้าไปหาระเด่นกุสุมาเป็นทำนองจะเข้าไปเล่าโลมแต่แจ้งให้ทราบว่าเขาเคยบ่นไว้ว่าจะร่วมรักกับสตรีใดไม่ได้จนกว่าจะครบสามปี แต่ได้บอกว่รักนางระเด่นกุสุมาจึงตกอยู่ในฐานะมเหสีของอุณากรรณ ทั้งที่เคยตุนาหงันกับสักคามาระตาไว้

อุณากรรณได้เดินทางต่อไปจนถึงภูเขายี่เจาที่อายันกัศมาหราอยู่ พอทราบข่าวก็เข้าไปแจะดูเพื่อสืบข่าวคราวอิเหนา พบเกนหลงหนึ่งหรัดีและอายัน ต่างก็จำกันไม่ได้ อุณากรรณจึงเลยเข้าเมืองกาหลงเข้าไปอภิวันท์ท้าวกาหลง ท้าวกาหลงรับเป็นบุตรบุญธรรม และให้เป็นน้องนางสะกาหนึ่งหรัดี ให้อยู่วังดาหาปาตี ตำแหน่งลูกหลวง

อาหยันกัศมาหราเห็นอุณากรรณรูปโฉมคล้ายบุษบาก็สงสัย แต่ก็จำไม่ได้ทั้งที่สักคามาระตายืนยัน ก็ลาบวชปลอมตัวเป็นบ้นหยีติดตามไป ท้าวกาหลงก็ชักชวนให้อยู่ด้วย แต่ก็ทรงจำนัดตาไม่ได้ บ้นหยีพยายามทำดีกับอุณากรรณเพื่อสืบให้รู้ว่าเป็นหญิงหรือชาย เช่นชวนเล่นชนไก่ ชวนมากินเลี้ยงที่วัง เป็นต้น

ต่อมาท้าวจะมาหราและท้าวกะปาหลันมีสารมาสู่ขอราชธิดาท้าวกาหลง เมื่อไม่ยกให้ก็ยกทัพมาสู้รบ บ้นหยีกับอุณากรรณจะต้องช่วยป้องกัน อุณากรรณเป็นทุกข์มากเพราะไม่เคยรบ แต่องค์ปะตาระกาหลาก็ลงมาช่วยพรให้มีชัยชนะ อุณากรรณได้ต่อสู้กับระตะจะมาหรา และฆ่าระตะตาย โดย

บันนียีคอยดูท่าทีเพื่อจะเข้าช่วยเหลืออยู่ บันนียีเยาะเย้ยอุณากรรณว่ามีท่าทางหวาดกลัวเหมือนนิ่ว
ชายและได้ต่อสู้กับท้าวกะปาลัน หม่าท้าวกะปาลันตาย

เมื่อเสร็จศึกแล้วท้าวกาหลังจัดงานสมโภชพระธิดา บันนียีพอพระทัยในนางสะกาหนึ่ง
หรัศได้ส่งสารบอกความในใจไปให้ อุณากรรณไม่พอใจเพราะเกรงว่านางสะกาหนึ่งหรัศจะไปร่วม
วงศ์กับโจรป่า และเกรงบันนียีจะจับได้ว่าตนเป็นสตรีจึงทูลลาท้าวกาหลังจะออกตามอิเหนาต่อไป

สังคามาระตาเชื่อว่าอุณากรรณคือนางบุษบา และหลงรักนางกุสุมาเมหสีอุณากรรณก็ช่วย
เป็นคู่ตุนาหงั้น พอรู้ว่าอุณากรรณจะลาจากไป ก็ให้ยาหงมมหาดเล็กไปลอบขู ยาหงลอบเข้าไปถึงห้อง
ตรงเห็นอุณากรรณเป็นสตรีก็กลับไปทูลให้สังคามาระตาและบันนียีทราบ

อุณากรรณรู้ว่าคนของบันนียีลอบเข้ามาถึงที่ตรงก็ตกใจ เพราะไม่ทราบว่าเป็นนียีคืออิเหนา
เกรงว่าถ้าบันนียีรู้ว่าตนเป็นสตรีก็จะหักหาญให้ตนเสื่อมเสีย พี่เลี้ยงแนะนำให้อุณากรรณไปหาบันนียี
นางแข็งใจเข้าไปลาด้วยตนเอง โดยอ้างว่ามีศึกมาศึกเมืองประมอตัน แล้วยกทัพไปอย่างเร่งรีบ สอง
พี่เลี้ยงทูลแนะนำว่าการหนีไปอย่างนี้ หากบันนียีติดตามไปก็จะเกือกร้อนให้หนีออกจากทัพไปเสีย
เพื่อที่จะสืบหาอิเหนาได้ง่ายด้วย นางเห็นชอบด้วยและเขียนสารทิ้งไว้ให้เสนานำไปมอบให้ท้าว
ประมอตันว่าอุณากรรณเป็นเชื้อสายอัสสัมแหวนต้องกลับไปสู่สุวรรณภูมิ ไม่อาจอยู่ทดแทนคุณได้ แล้ว
ทั้งสามก็เดินทางไปจนถึงเขาชะหลากัน เห็นศาลาและเครื่องแหวนงาช้างอยู่ จึงพร้อมใจกับเบวชชี
อุณากรรณใช้ชื่อว่า ตีหลาอรสา

กล่าวถึงสียะตราอายุได้ 15 ปี เข้าพิธีโสกันต์แล้ว ก็คิดจะออกตามนางบุษบา อิเหนา
และวิยะคาค้วย ได้ปลอมตัวเป็นชาวป่าใช้ชื่อย่าหรัศ พี่เลี้ยงเปลี่ยนชื่อทั้งหมด ให้อริษฐานขอให้องค์
ปะตาระกาหลาช่วยชี้ทางที่จะไปตามนางบุษบาให้ องค์ปะตาระกาหลาบันทึกลงเป็นยงทองล่อให้ยาหรัศ
ตามไปถึงเมืองกาหลัง ได้เข้าเฝ้าท้าวกาหลัง ท้าวกาหลังคิดว่าตนเป็นน้องอุณากรรณเพราะหน้าเหมือน
กัน ได้รับเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรมและให้อยู่วังคาหาปาตีแทนอุณากรรณ

ยาหรัศได้พบกับบันนียี สังคามาระตา และเกนหลง ต่างก็จำกันไม่ได้ นอกจากสังคา-
มาระตาเท่านั้นที่แน่ใจว่ายาหรัศคือสียะตรา ยาหรัศนี้รักนางเกนหลงอย่างยิ่ง คอยหาโอกาสทำความ
สนิทสนมด้วย ทำให้บันนียีไม่พอใจ ยาหรัศเขียนรูปอณูรูปท่อมสมนางอุษาลงบนผ้า ให้หน้านางอุษา
เหมือนเกนหลงไปมอบให้นาง บันนียีทราบเข้าก็โกรธค้ำว่ายาหรัศและสั่งห้ามไม่ให้มาหาอีก ยาหรัศ
กลุ้มใจมากได้ปรับทุกข์กับสังคามาระตา สังคามาระตาเห็นเป็นใจให้ยาหรัศรักนางเกนหลงไป แล้ว
ไปทูลบันนียีขณะที่กำลังจะลอบเข้าไปหานางสะกาหนึ่งหรัศ บันนียียกไพร่พลไปล้อมวังคาหาปาตีที่

ยาหรณ์อยู่ ได้ต่อสู้กันด้วยกริช แต่ไม่อาจทำอันตรายกันได้ กริชกระทบกันครั้งใดก็เป็นประกายไฟ ทุกครั้ง สังคามาระตาจึงทูลยั้งบั้นหทัยว่าเห็นอัครวรย์ที่กริชกระทบกันเป็นเปลวไฟ ได้ให้ข้อสังเกตว่าอาจจะเป็นวงศ์เทวดาด้วยกัน ท้าวกาหลังก็มาห้ามไว้ บั้นหทัยจึงกลับไปด้วยความแค้นใจ

สังคามาระตาเห็นบั้นหทัยเศร้าโศกถึงน้องจนไม่เป็นอันเสวยบรรทม ก็ให้ข้อสังเกตแก่บั้นหทัยว่าชะรอยยาหรณ์จะเป็นระเด่นสี่ยะตราปลอมมาเป็นแน่ และให้พี่เลี้ยงไปขอกฤษของยาหรณ์มาดู เห็นกริชสลักชื่อว่าสี่ยะตรา บั้นหทัยยินดีจึงมอบกริชสลักชื่ออิเหนาให้ไปแทน และยกนางเกนหลงซึ่งเป็นคู่หมั้นของสี่ยะตราให้

กล่าวถึงระตุมะงาคา มีราชธิดาชื่อระเด่นคะราหวัน มีคู่ตุนาหงันแล้ว แต่ระตุมะงาคามีอนุชาชื่อสุหราปาตี ต้องการราชธิดาของท้าวกาหลังมาตุนาหงันกับอนุชา ติดขัณฑ์ที่บั้นหทัยขวางอยู่ ก็ให้คนมาสะกดจับตัวบั้นหทัยจะเอามาฆ่าเสีย บังเอิญไปจับตัวยาหรณ์มา เมื่อมิใช่บั้นหทัยก็ให้เอาจำใส่ตรูไว้ ระเด่นคะราหวันได้ลอบมาช่วยและได้เป็นมเหสีของยาหรณ์

ทางฝ่ายบั้นหทัยเห็นยาหรณ์หายไปก็ให้คนออกติดตาม ประสันตาค้นหาไกลออกไปถึงภูเขาตะลวดกัน พบบุษบาซึ่งบวชเป็นชีติหลายอรสาและพี่เลี้ยงอีกสองคน ประสันตาไปตามหายาหรณ์ขอให้ช่วยทำนยหายทักดู นางชีพี่เลี้ยงทำนยบอกว่ายาหรณ์ถูกลักตัวไปแต่จะมีสตรีช่วย ประสันตาจึงกลับไปทูลบั้นหทัยเรื่องนางชี บั้นหทัยก็รับตามไปดู และได้หลอกนางชีว่าจะพาไปขึ้นสวรรค์ แล้วพาขึ้นรถไปถึงเมืองกาหลัง นางเสียใจที่แพ้รู้และพยายามป้องกันมิให้บั้นหทัยเข้าใกล้ และไม่ยอมพักผ่อนหลับนอนจนทนไม่ไหว ได้ส่งพี่เลี้ยงให้ดูแลนางขณะหลับสนิท บั้นหทัยก็ย่องเข้าไปเห็นนางนอนเอามือกุมกริชไว้ จึงหยิบเอาไปพอเห็นชื่ออนุการณก็เสียใจคิดว่านางเป็นเมียอนุการณ

สังคามาระตาทูลว่านางชีนั้นคืออนุการณ และออกความคิดให้บั้นหทัยลอบกลับไปแอบฟังนางพูดกันใหม่ ได้ยินนางชีติหลายอรสากาลังต่อว่าพี่เลี้ยง และคร่ำครวญว่าจะแบหลาเสียให้พันทุกข์ เพราะคิดว่าพี่เลี้ยงจะยกนางให้บั้นหทัยซึ่งเป็นชายต่ำศักดิ์ นางออกนามอิเหนาด้วย บั้นหทัยจึงฉงใจคิดว่านางน่าจะเป็นบุษบาแต่ก็ไม่มีหลักฐานจึงกลับมาเล่าให้สังคามาระตาฟัง

ประสันตาทำอุบายเช็ดหน้าตะลุมเพื่อพิสูจน์ว่านางชีเป็นบุษบาหรือไม่ ได้มาเช็ดหน้าตรงหน้าต่างห้องพักนางชี กล่าวถึงความหลังระหว่างอิเหนากับนางบุษบาตั้งแต่ต้น นางชีเศร้าโศกมากจึงร้องให้คร่ำครวญ บาหยันจึงออกมาดูว่าใครเป็นคนเช็ดหน้า เพื่อพิจารณาแล้วก็จำได้ว่าเป็นประสันตาก็ทราบความจริงทั้งหมด บั้นหทัยจัดการสึกนางจากชี แล้วได้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขในเมืองกาหลังนั้น

พี่เลี้ยงย่าหรั่งติดตามไปช่วยนายของตนที่เมืองมะงากา ได้พบย่าหรั่งและนางกระราหรั่งก็พากันกลับเมืองกาหลัง ระตูมะงากายกทัพติดตามมารบ พ่ายแพ้เมืองกาหลัง จึงยอมเป็นเมืองขึ้นต่อท้าวกาหลัง

กล่าวถึงระตูลำสำรว่าอุณากรรณหายไป ราชธิดาและไพร่พลของตนตกไปอยู่ที่เมืองประมอตันก็ส่งสารไปขอกัน ท้าวประมอตันไม่ยอมเกิดสู้รบกันขึ้น ท้าวประมอตันจึงแจ้งไปให้บ้นหยี่ทราบ บ้นหยี่ให้ส่งคามาระตาคุมไพร่พลไปช่วยรบ ได้ชัยชนะนำเครื่องราชบรรณาการและระเด่นกฤษมาถวาย บ้นหยี่ยกกฤษมาให้ส่งคามาระตา ยกระเด่นอื่นๆ ให้ย่าหรั่ง ย่าหรั่งเชิญบ้นหยี่กลับเมือง แต่บ้นหยี่ไม่ยอมด้วยเกรงท้าวดาหาคะกริ้วโกรธไม่ยอมให้ครองรักกับนางบุษบาย่าหรั่งจึงลอบส่งสารไปยังเมืองกูเรบั้นและเมืองคาหา

กษัตริย์ทั้งสองเมืองได้มาพบโอรสธิดาด้วยความยินดี และให้มีการอภิเษกสมรสกันทุกคู่ตามที่ได้นางนั้นกันไว้ พิธีจัดขึ้นที่เมืองกาหลังแล้วมีสาส์นเชิญไปเมืองหมันหย่าให้นางจินตะหรามาอภิเษกด้วย โดยให้จินตะหราบเป็นประไหมสุหรีฝ่ายขวา บุษบาเป็นประไหมสุหรีฝ่ายซ้าย มีสะการะวาทิมาหารัศมี เป็นมะเคหัว บุษบาวิลิส บุษบากันจะหนา เป็นมะโต ระหนากะระติกา อรสา เป็นลิกู สุหรันกันจา หงยาหย่าเป็นหมาหลายหี ครบสิบองค์